

ՄՈՂՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ՄԷԿ ՆՈՐ ԱՂԻՒՐԸ՝

Պարիզում եղած ժամանակս բախտ ունեցայ ծանօթանալու հայագէտ Պ. պրօֆեսոր Կարիերի հետ Պարիզի ազգային մատենադարանում երբ նա իր ամարային ճանապարհորդութիւնից վերադարձած մատենադարան էր եկել և Մովսէս Խորենացու պատմութեանը համար նոր գտած յունարէն աղբիւրը համեմատում էր: Նա այն ժամանակ դեռ չգիտէր, որ Սեղբեստրոսի վարքը, այն է՝ Մովսէս Խորենացու նոր աղբիւրը, կայ նաև հայերէն թարգմանուած և որ այդ թարգմանութիւնը իբրև աղբիւր Մովսէս Խորենացու յայտնի է եղել նաև «Հայկազնեան լեզուի բառգիրքը»¹ կազմող Մխիթարեաններին: Այս տեղեկութիւնը նա յետոյ ստացաւ Նորայր Բիւզանդից և վերջը յարմար առթով վենետիկ գնալով, տեսաւ նաև անձամբ հայերէն բնագրերը, Նրա այդ հին գիւտի նորոգման արդիւնք եղան երկու հետաքրքիր նամակների, որ նա ուղղել է Վիեննայի Մխիթարեանց և որ բնագրաւ հանդերձ լոյս տեսան «Հանդէս—Ամսօրեայ»-ի 1892 թ. 8 և 12-ում: Նա իր առաջին նամակի մէջ² ասումէ. «Կարծեմ թէ նորագիւտ է»³ այն համեմատութիւնը, զոր

1 (Ծան. տես յիշեալ բառգրքի նախագրութեան էջ 19 Վարք Սեղբ. «Պատմութիւն սրբոյն Սեղբեստրոսի Հռովմայ հայրապետի. — Բն. հէր. Էն. Զու. է Բու. Խորենացւոյն»): «Այդ իմացել են նաև Վիստոն եղբայրները և նշանակել են իրենց լատիներէն թարգմանութեանը մէջ, էջ 210 գլ. 2. ծանօթութիւնում նկատելով «նոյն առասպելը պատմումէ նաև Սեղբեստրոսի վարքի մէջ, և ըստ երևոյթին նոյն աղբիւրից են քաղել» Acta Silvestri.... eandem fabulam narvant ac proinde ex eodem fonte videntur hausta.)

2 Ծան. տես 1. c. էջ 250.

3 Ծան. Մենք տեսանք առաջ էլ իմացողներ եղել են.

ասոր կից էջերու մէջ բրած իմ Մովսէս Խորենացու մէկ հատուածին և վարուց Սեղբեստրոսի (vita Silvestri) մէկ հատակոտորին մէջ: Նոր համեմատած աղբիւրը յարգելի Պրօֆեսորին այնքան ծանրակշիռ է թուացել, որ նա չի վարանուել գրելու. «Նոյն իսկ հերուհն» երբ կը գրէի իմ՝ «Մովսէս Խորենացի և ծրնընդաբանութիւնք նահապետաց» գործքը, դեռ այն կարծիքն ունէի, թէ կարելի է սոյն գրոց ծագումը գնել 460 և 480 տարուայ մէջ, որ այսօր ինձ բոլորովին անհնարին կերևար:»

Նամակագիրը մի քանի ընդհանուր գիտումներ անելով Մ. Խորենացու պատմութեան աղբիւրների մասին, նկատում է, որ նա սովորաբար ընդունածից աւելի յաճախ է գործ գրել իրրեւ աղբիւր սրբերի վարքեր, վկայաբանութիւններ և այդ հանգամանքով պիտի բացատրել նրա բազմաթիւ սխալները Հռովմայեցւոյ պատմութեան մէջ: ¹ Մովսէս Խորենացու այդ գլխի մէջ պատմուած է Կոստանդինոսի հալածանքը ընդդէմ քրիստոնէից, իր կնոջ Մաքսիմինայի գրգմամբ, կայսեր հիւանդութիւնը և բժշկուիլը Սեղբեստրոսի ձեռքով (տես. Մ. Խոր. Գ. Բ. գլ. 29.):

Այդ նմանութիւնից յարգելի գիտնականը հետեւեալ եզրակացութեան է գալիս. «Այն որ Մ. Խորենացի փոխառութիւն մ'ըրած է Լաւր+ (կամ վկայաբանութիւն) Սեղբեստրոսի գրութեանէն՝ կարեւոր կէտ մըն է իւր պատմութեան յօրինման ժամանակը ճշտելու համար: Իմ մեծահռչակ պաշտօնակցիս Տիւշէնի (M. labbé Duchesne, le liber Pontificalis etc I. P. cix et cx) բրած հմտական հետազօտութեանց համեմատ՝ վարք Սեղբեստրոսի գրութեան լատինական խմբագրութիւնը Ե. դարու վերջին տարիներէն յառաջ չի կրնար ըլլալ. ուստի և յոյն թարգմանութիւնն ամենէն կանուխ 2. դարու առաջին տարիներն եղած

¹ Ծան. Նոյն միտքը յայտնուածն դարձեալ Վեստոն եղբայրները վերոյիշեալ ծանօթութեան մէջ իրանց զարմանքն յայտնելով, ինչպէս կարող էր Եւսեբիոսի պատմութիւնը կարգացած մի անձն նման ողորմելի սխալանաց մէջ ընկնել. Caeterum totum fere hoc caput erroribus et fabulis tam foede coopertum est ut nostram plane admirationem moveat, quomodois tam misere in his rebus labi potuerit, qui Eusebium videtur legisse.

պիտի ըլլայ: Այն ատեն պէտքէ թողուլ Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան յօրինման նկատմամբ աւանդեալ տարեթիւը, և նոյն գրոց յօրինումն մինչև Զ. դար իջեցնել: Չենք կրնար ըսել թէ այս կտորը յետամուտ յաւելուած մըն է, այնու որ Խորենացւոյ գրութեան կերպն ու ոճը կը մատնէ մեծապէս:

Պրօֆ. Կարիէրի այս առարկութիւններին պատասխանեց Սուքիաս վարդապետ Պարոնեանը «Հանգ. Ամ.» 1892 թ. 11 ¹): Պատասխանի մէջ Հ. Պարոնեանը խոստովանում է նոր գտած աղբիւրի հետաքրքրական լինելը, «եթէ կարող լինէաք իւր գիւտոյն հետ նաև յառաջ բերած հետեւութեան հնազանդեցուցանել ոչ թէ զմեր միտս, այլ զմեր արդէն ի ձեռին ունեցած անյեղլի և անընդդիմադրելի ծանօթութիւնները առանց անխուսափելի անտեղութեան մէջ գլորելու»: Իսկ մեր ձեռին ունեցած անժխտելի փաստը հաստատում է, որ Մով. Խորենացին եղել է ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ, ապրել է և գրել հինգերորդ դարում, ուստի չէր կարող օգտուել հինգերորդ դարու վերջերում գրած լատիններէն լեզուով Սեղբեսարոսի վարքի վեցերորդ դարում թարգմանած յունարէն բնագրից: Այլ նա աւելի հաւանական է համարում ընդունել, որ թէ Խորենացին և թէ լատիններէն վարքի հեղինակը օգտուել են ընհանուր աղբիւրից: Պ. Կարիէրը Հանգ. Ամ., թ. 12 էջ 273 նոր փաստեր ձեռք բերած հանգէս է դուրս գալիս Պարոնեանին պատասխանելու: Նա մի կողմն է թողնում նրանից արծարծած ժամանակագրական խնդրի լուծումը՝ մանաւանդ որ մեր այս նկատմամբ ունեցած տեղեկութիւնք բոլորովին ճշգրիտ չեն և մեծաւ մասամբ Թովմայի Արծրունւոյ (Ժ. դար) և Սամուէլի Անեցւոյ (ԺԲ. դար) պէս նոր հեղինակներէ բղխած է: Նա իր ձեռին ունենալով Պ. Նորայր Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւնը, յարմար առթիւ Վենետիկ եղած ժամանակում համեմատում է Ս. Ղազարի վախճում պահուած չորս հայերէն ձեռագիր (թ. 693, 738, 767 և 781)

1) Ծանօթ. Մովսիսի Խորենացւոյ նոր աղբեր գիւտն ի Պրօֆ. Ա. Կարիէրէ. Բանագատութիւն էջ 343):

պատմութիւն Սոկրատայ-ի սկզբում գտնուած վարք Սեղբեստրոսի գրուածքը Մովսէս Խորենացու վերոյիշեալ հատուածի հետ: Անկողմնապահ ընթերցողը կրնկաւի, որ համեմատութեան համար իրար մօտ գրած կտորները այնքան իրար նման են, որ երկուսի իրարից կախում ունենալը չընդունել անկարելի է, ուստի արգարացի է պ. քննադատի կարծիքը. երբ նա վկայում է. «Հոս ի մէջ բերուած կտորը լիովին կրբաւէ արգարացնելու սա առաջին եղբակացութիւնը՝ թէ Մովսէս Խորենացի գործածած է վարուց Սեղբեստրոսի հայերէն թարգմանութիւնը:»

Պարիզում տեղի ունեցած մասնաւոր խօսակցութեան շնորհիւ պ. Կարիերի հետ սկսեցի աւելի հետաքրքրուել Սոկրատի պատմութիւնով և մտադրուեցի լջմիածին գալով աչքի անցնել Ս. Աթուռի մատենադարանի նոյն պատմութեան հայերէն ձեռագրերը, որոնք յիշատակել էր Պ. Ս. Մալխասեանը իր հրատարակած «Ասողիկ»ի ծանօթութեան մէջ և Հ. Գ. Զարբանալեանը իր թարգմանական մատենագրութեան պատմութեան մէջ ¹:

Ասողիկի պատմութեան մէջ Սոկրատի պատմութեան թարգմանութեան մասին հետեւեալ տեղեկութիւնը կայ. «Ի սորա աւուրս (Անաստաս Կաթողիկոսի) էր Փիլոն Տիրակացի, որ զՍոկրատայ պատմութիւնն թարգմանեաց ի հայ լեզու» ²:

Հ. Զարբանալեանը Սոկրատի պատմութեան հայերէն թարգմանութեան մասին ասում է. «Աւելի հետաքննականն մեր մատենագրութեան համար այն է՝ որ Սոկրատեան գրոցս իրարմէ տարբեր երկու հայ թարգմանութեան հանդիպած ենք, երկուքն ալ բաւական ընտիր լեզուով և գեղով, այլ մին համառօտագոյն քան զմիւսն: Այս երկրորդ՝ կամ ինչուան հիմա ծանօթ եղածներէն որիշ թարգմանութիւնն կը պահուի, ինչպէս լսեր ենք, յերուսաղէմեան ազգային մատենադարանի:»

¹ (Ծան. Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց Վեհեա. 1889. էջ 693 և ըն.):

² (Ծան. Տես Ստեփաննոսի Տարօնեցոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական ի Ս. Պետերբուրգ 1885 էջ. 99 և ծանօթութիւն 7, էջ 292):

Հետևեալում նա առաջ է բերում համեմատութեան համար երկու թարգմանութիւնիցն էլ կտորներ, որից ակնյայտի էրևում է նոցա մեծ տարբերութիւնը: Գծբաղտաբար նա նեղութիւն չի քաշել պարզելու այն խնդիրը՝ թէ նոքա երբ են թարգմանուած, արդեօք միևնոյն ժամանակում, թէ ոչ և որ գլխաւորն է՝ ո՞րն է այդ թարգմանութիւններից փիլոն Տիրակապուհը: Եթէ պարզուած լինէր այդ հարցը, հեշտութեամբ կիմանայինք թէ երբ է մտել Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ Աեղբեսարոսի պատմութեան կտորը, որով և Պ. Կարիերի Մովսէս Խորենացու պատմութեան գրութեան ժամանակի յարուցած խնդրի դէմ կարծիք յայտնելը փաստական հիմունքներ կունենար: Արդէն սկսել եմ մասնաւորապէս զբաղուել այդ հարցով և յոյս ունիմ կարողանամ ժամանակին երկու թարգմանութեանց մասին բաւական որոշ տեղեկութիւն տալ, այս անգամ կցանկայի պ. Կարիէրի արծարծած խնդրի աւթիւ միայն մի երկու խօսք ասել, բայց նախապէս հարկաւոր է իմանալ թէ մենք ինչ տեսակ թարգմանութիւններ և ինչ ձեռագրեր ունենք:

Մայր Աթոռի մատենադարանում կան վեց ձեռագիր Սոկրատի պատմութեան: Երեք կարգի պէտքէ բաժանել այդ ձեռագրերը: «Արարատի» հետևեալ համարում աւելի երկար կանգ կառնենք նոցանից իւրաքանչիւրի վրայ, իսկ այս անգամ կըբաւականանա՞նք լոկ յայտնելով, թէ նոքա ինչով են իրարից տարբերում: Զեռագրերից մէկը՝ թիւ 1682 — ըստ նոր համարագրութեան և ցուցակի, որ կազմել է Սահակ Արեղայ Ամատունին — ամենաընտիրն է և ամենահինը: Գծբաղդաբար պակաս են նրանից մի թերթ սկզբից և մէջն էլ տեղ տեղ թերթերի մասեր են պատուում, տեղ տեղ տառեր աղջատուած և վերջապէս մի թերթ բոլորովին մաքուր է թողնուած: Մատեանի վերջի յիշատակարանը գրչագրողի կողմից նոր է և չի կարող մեզ ծառայել նրա իսկական ժամանակը որոշելու, միայն ենթադրութեամբ կարելի է նրան 12—13 ըգ դարու ձեռագիր համարել: Հ. Զարբանալեանի նշանակած երկրորդ օրինակիցն է մեր այս ձեռագիրը և մենք համոզուած ենք, որ սա է իսկապէս փիլոն Տիրակապու թարգմա-

նաճը՝ մի թարգմանութիւն, որ լի է յունաբանութիւններով, շատ մօտ է յունական բնագրին և հակառակ Հ. Զարբանաւեանի վկայութեան շատ հեռու է «ընաիր լեզու» ունենալուց:

Երկրորդ կարգին պատկանում են երեք ձեռագիր, մէկը բուրգրով, երկուսը նօտրգրով: Այս կարգի տարբերութիւնը առաջինից շատ շատ է. սա բնագրի հետ համեմատած աւելի ազատ թարգմանութիւն է, այո մինչև անգամ կարելի է փոխադրութիւն քան բառացի թարգմանութիւն համարել. տեղ տեղ կրճատումներով, տեղ տեղ յաւելուածներով: Լեզուի ընտրութեան կողմից՝ առաջինից շատ բարձր է, իսկ երրորդ ամենաէական տարբերութիւնն է. առաջինի մէջ Սեղբեստրոսի վարքը կցած է Սոկրատի պատմութեան վերջում և մի յառաջաբանով բացատրուած, որ այդ երկու գործքերը իրար հետ ոչ մի առնչութիւն չունին և մինչև անգամ թարգմանիչներն էլ տարբեր են: Ստորև գնում են այդ յիշատակարանը, որից իմանում ենք Սեղբեստրոսի վարքը 19 դարից առաջ է թարգմանուած եղել քան Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը մի ոմն թարգման Աբաս Գրիգոր Զորոյփորեցւոյ ձեռքով կամսարականի փեսայ Վրաց Ներսէս իշխանի խնդրանքը:

«Յառաջ քան զութուտան ամ ի թարգմանելոյ փիլովնի զգիրսդ զայդ Սոկրատայ գեկեղեցական պատմութիւն թարգմանեալ էր Աբասուն Գրիգորի Զորոյփորեցւոյ թարգմանի ընդ փառաւորս յիշելոյ. Ներսէսի Վրաց իշխանին փեսային կամսարականայ զգիրս պատմութեան վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հարովմայ և կայր ի քարտիսի: Այժմ պատշաճ համարեցաք առ զմին գրոց գրել:»

Երկրորդ կարգի ձեռագրերի մէջ Սեղբեստրոսի վարքը պատմութեան սկիզբն է դրած, որով կարելի էր կարծել որ նա նոյն հեղինակի և նոյն թարգմանչի գործն է: Պ. Կարիերը համեմատութեան համար երկրորդ օրինակն է աչքի առաջ ունեցել. և իրաւամբ Մ. Խորենացու պատմութեան միջի հատուածն էլ այդ թարգմանութիւնից է առնուած և ոչ առա-

ջինից: Համեմատութեան համար արտագրում ենք Մ. Խորենացու
գ. բ. գլ. 29-ը և երկու ձեռագրի նոյն դէպքի նկարագրու-
թեանը պատկանող տեղերը:

Խոր. գ. բ. գլ. 29.

Քայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսեմինայ,
ի դստերէն Գիովղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և
զբազումս յկայեալ ինքն եղեւիանդական բորոտութեամբ ըստ
բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ վասն յանդգնութեանն:
Ջոր ոչ կարացին բուժել արիողականն կախարդքն և մարիսկեան
բժիշկքն. յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա դիւթս ի
Պարսից և ի Հնդկաց, սակայն և այնք ոչ հասին ի նմա յօգուտ: Ջոր
և քուրմք ոմանք ի դիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութիւն
տղայոց զինուլ յաւազանս և ջերմ արեամբ լուանալ և ողջանալ. որոյ
լուեալ զլալիւն մանկանցն հանգերձ մարցն կականամբք, գթացեալ
մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն լիւրկութիւնս:

Ձ ե ո. թ. 1 6 8 2

Վսկ կինն նորա վրդովեաց զնա հակառակ քրիստոնէից, և ի ժա-
մանակին յայնմ արտագրեաց դաւանութիւն. հրամայեաց բոլոր
քրիստոնէից զոհել հարկաւորապէս կռոցն... իսկ Կոստանդի-
նոս թագաւոր զՄաքսեմինայ Գիովղետիանոսի դուստր ունելով
կին, զբազումս ի քրիստոնէից սատակէ ինքն ապա եղաւիանոսա-
կան բորոտութիւն ըստ բոլորն ընկալեալ մարմնոյ յիրաւորե-
ցաւ. ուստի սնտոի ասացեալ արիողկեանն կախարդք, և մարսի-
կեանն բժիշկք, և ոչ միայն նոքա այլ և որք ի Պարսից ածեալք
և փորձք բժշկական գոլով արհեստից ոչ կարացին աւգնել նմա:

Եւ երևեցան ապա ոմանք առ ի քրմանց տաճարին ասելով,
պարտէ աւազան լինել ի տաճարին և ընուլ զնա արեամբ անա-
պական մանկանց. յորում ջերմ գոլով, և ծխելով լուանալ զնա,
և այնպէս կարել մաքրութեան հանդիպել:

Եւ ահա առաքեալ զոմանս ընդ բոլոր գաւառս բազմութիւն
մանկանց ածին: Եւ ի սահմանեալ աւուր երթեալք ի թագաւո-
րէն ի տաճարն էին պատրաստեալք որք կամէին զմանկոին զե-
նուլ: Պատահեցան և մարք մանկանցն սգով մեծաւ գոչելով ար-

աատուաւք հերարձակ գլխով. և լցեալ կականագոյ ողբովք որպէս զի զամենայն զաւրս ողբերկական ձայնիւ ընուր. իբր զի ոչ փոքր ահ և երկիւղ առնել թագաւորին և Սիւնկլիդոսին բոլորցն պաղատանն: Հարցանելով ապա թագաւորին թէ զինչ այն իցէ . .

Թ. 1 6 7 0.

«Բայց հրապուրեալ ի կնոջէն իւրոյ՝ Մաքսինտեա ի զըստերէն Դիոկղիտեանոսի և արար հալածանս եկեղեցւոյ. Կոստանդիանոս ի ձեռն կնոջ իւրոյ պատրեալ և բազումք եղեն վկայք և խոստովանողք արհամարելով զչար տանջանս և զմահս որ ըստ հրամանի թագաւորին և կնոջն խոշտանգէին դատաւորք և զինւորք . . . Յայնժամ եղէփանդական բորոտութիւն զբոլոր մարմին թագաւորին Կոստիանոսի ապականէր որպէս ի խրատ նմա առ ի յԱստուծոյ լեալ: Վասնորոյ արիօկեան կախարդք և արխատիկեան բժիշկք ոչ կարացին օգնել. աւն անդր և ոչ Պարսից և Հայոց: Եւ նա աարակուսեալ տրտմէր: Ըղձանային քուրմք ի դիւաց հրապուրանաց յոլովից տղայոց զենուլ յաւազանս մեհենից և լուանալ ջերմ արեամբ զանձն. և այնպէս առողջանալ ասէին:

Եւ անդէն վաղվաղակի առաքեցան զինւորք թագաւորին ընդ աշխարհն ամենայն ժողովել մանկունս անմեղս անջատեալս ի ծրնողացն ի տաճար մեհենիցն առ ի զենուլ յաւազանս: Եւ մարքն զկնի մանկանցն եկեալ լային և աշխարէին զմահ մանկանցն: Եւ լուեալ թագաւորին զձայն կոծոյ և աշխատանաց, ասէ ցմերձակացոն. զի՞նչ է այս զոր լսեմա:

Նոյն իսկ առաջ բերած այդ փոքր հատուածից ընթերցողը կրնկատի մեր վերը ասածների ճշմարտութիւնը, այն է՝ ընդարձակ թարգմանութեան լեզուն միւսի համառօտինի համեմատութեամբ շատ սուր է, Խորենացին օգտուել է երկրորդ թարգմանութիւնից. բացի այդ հաւանական ենք համարում ընդունել, որ ընդարձակն է Փիլոնի թարգմանածը, թէև խոստովանում ենք, որ առ այժմ ուրիշ կռուան չունինք մեր կարծիքի համար քան նախընթացում գրած նոյն իսկ ձեռագրի յիշատակարանը:

Ո՞վ է երկրորդի թարգմանողը: Այդ կարգի բոլոր ձեռագրերը

ունին միանման յիշատակարան և նրանցում յիշուած է «Ներ-
սէ՛հ կամնարական» ապիհիւպատ Պատրիկ, եկեղեցեաց շինող,
ցանկացող «Թարգմանութեան պատմութեան» բայց թէ ո՞վ է այդ
կամնարականը, արդեօք առաջի ձեռագրի մէջ յիշածը, բայց նա
վրաց իշխանէ և կամնարականի փեսայ է, թէ ուրիշ ո՞մն է. առ
այժմ՝ վերջնական պատասխան տալ անկարող ենք:

Մի քանի խօսք էլ երրորդ կարգ ձեռագրերի մասին: Սոքա
ծագած են ուղղակի երկրորդից, միայն այն տարբերութիւնն ու-
նին, որ մինչդեռ նոքա բաժանումներ չունին, սոքա մանր գլուխ-
ների են բաժանած և ունին վերնագրեր: Յիշատակարանները
միևնոյն են, ինչպէս նաև սոցա մէջ էլ Սեղբեստրոսի վարքը նա-
խընթաց է Սոկրատի պատմութեան:

Համառօտապէս խօսելով Սոկրատի հայերէն ձեռագրերի մասին
և կապելով այդ պ. կարիէրի յարուցած հարցի հետ՝ մեր նպա-
տակն է ցոյց տալ, որ խիստ շտապած կը լինենք, եթէ այն հան-
գամանքից թէ Խորենացու պատմութեան մէջ վերցրած է Սեղ-
բեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութիւնից, որ կարող է կա-
տարուած լինել վեցերորդ դարում կամ աւելի ուշ եզրափակել, որ
Խորենացին ոչ հինգերորդ այլ հետևեալ դարերի պատմագիր է:
Մենք դժբախտաբար մեր ձեռին չունենք Դիւշէնի հայրապետաց
գիրքը (Duchesne le liber pontificalis etc. I. p. c IX et c X) հա-
մոզելու համար, թէ ինչ հիմունքներ ունի նա կարծելու, որ
Սեղբեստրոսի վարքի լատիներէն բնագիրը ծագել է հինգերորդ
դարու վերջերում, որից յունարէնը թարգմանուած է և
ապա հայերէնը, այլ միայն այսքանը կարող ենք հաստատել,
որ Սեղբեստրոսի պատմութեան համառօտ թարգմանութեան մէջ
այնպիսի ընտիր լեզու է գործ ածուած, որ սովորական է հինգ-
երորդ դարում, բայց ոչ հետևեալներում:

Փ. ՏԵՐ-ՄԱՎՍԷՍԵԱՆ

Վաղարշապատ 1893 թ.

Յունուարի 4-ին.

Մեր յօդուածը պատրաստ էր տպագրութեան երբ ստացանք
«Մուրճ» ամսագրի անցեալ տարուայ վերջի համարը: Նրա հետա-

քրքրական յօդուածների մէջ ամենից շատ գգաւեց մեր ուշագրութիւնը պ. Ստեփան Մալխասեանի յօդուածը նուիրուած պ. Կարիէրի արծարծած խնդրին՝ «Մովսէս Խորենացու նորապրիւրը»։ Պ. Մալխասեան իւր յօդուածում արգարացի կերպով շեշտում է թէ ինչպէս Մ. Խորենացու գր. Բ. գլ. 29-ի 2. կամ է. դարում ծագած լինելը ցոյց տալով պ. Կարիէրը մեզ ստիպում է ընդունել. «կամ՝ որ Խորենացին հինգերորդ դարի մատենագիր չէ, այլ վեցերորդ դարի երկրորդ կէսում, մինչև իսկ եօթներորդ դարի վերջերում ապրող մարդ՝ կամ, եթէ Մ. Խորենացի անունով մէկն յիշուի ապրել է հինգերորդ դարում, ուրեմն Խորենացու պատմութիւն կոչուած գիրքը նորա գրածը չէ, այլ մի կեղծիք է 2. կամ է. դարերի։» Մեր դարեւոր հաւատը գէպի Մ. Խորենացին, գէպի նրա մեծ պատմական գործը խիստ քննիչի մի հարուածով կարող է ոչնչանալ։ Պ. Մալխասեանը պաշտպան է դուրս գալիս Խորենացու հեղինակութեանը և ուրախութեամբ վկայում ենք մեր կողմից, նրա պաշտպանողական փաստերը այնքան զօրեղ, այնքան համոզիչ են, որ շատ հեշտութեամբ իւրաքանչիւր ոք կը համոզուի նրա պաշտպանութեան հիմնաւորութեան մէջ։ Առաջին անգամ կարգաւորվ պ. Կարիէրի յօդուածը հարցրի նրանից, արդեօք չի կարող այդ կածաւոր գլուխը յետամուտ յաւելուած (Interpollation) լինել, բայց նա մերժեց առարկելով, այդ գլուխը այնքան սերտ կապուած է թէ նախընթաց և թէ յետագայ գլուխների հետ, իր լեզուով ոճով այնքան համահման միւս մասերին, որ գժուար է պատմութեան թելը չխզել ամբողջութիւնից նրան դուրս կարծելով։ Նոյն կարծիքը հաստատեց նաև Գալուստ Սարկաւակ Տէր-Մկրտչեանը որը քանի տարի է արդէն շարունակ ուսումնասիրում է Խորենացուն։ Բայց այժմ՝ պ. Մալխասեանը համարեա հաստատ ընդունելի է կացուցել յիշեալ գլխի յաւելուած լինելը, այն էլ ժ.Ա. դարում։ Հիմունքները հետևեալներն են։

Ա. Խորենացին տեղեկութիւն չէ տալիս Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին, չէ պատմում Հռիփսիմեանց Հայաստան գալը և Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի գործերը։ Նա օգտուում է Ա.գա-

թանգեղոսից, դիտմամբ չէր կարող բաց թողնել այդ դէպքերը, այլ կորել է սկզբնական բնագրից:

Բ. Պակասը՝ Բ. 82 և 84 գլուխների մէջ է. 82-ում պատմած է Տրդատի Հայաստան դարձը, 84-ում նրա գնալը Հռոմ, պակաս է քրիստոնէութեան մուտքի պատմութիւնը:

Գ. Որ 83 գլխի մէջ կորած համարուած պատմութիւնն է եղել, ապացոյց է Ասողկի պատմութիւնը: Ասողիկը հետեւել է Խորենացու պատմութեան վերջրել է նրանից համառօտելով երբեմն բառացի: Ասողիկ պատ. էջ. 60—62-ի Խորենացուց քաղելով պատմած է Ա. Տրդատի դարձը Հայաստան և նրա պատերազմները Պարսից դէմ. Բ. Ա. Կոստանց Նահապետէլը և ուրիշները ապստամբութիւնը: Առաջին և երրորդ մասերը Խորենացու 82 և 84 գլ. են վերցրած: «Իսկ որտեղից է քաղել Ասողիկ միջին կտորը: Դժուար չէ մտկաբերել, որ այս միջին կտորը Ասողիկ քաղել է Խորենացու պատմութեան Բ. 83 գլխից, որ այժմ կորած է, որ սակայն պէտք է գոյութիւն ունենար հին ժամանակ:» Պակաս կտորը կայ նաև Յովհան կաթողիկոսի պատմութեան մէջ, որը ինչպէս յայտնի է Ասողիկից պակաս չափով չէ օգտուել Մ. Խորենացուց:

Դ. Հայոց դարձի պատմութիւնը և Կոստանդիանոսեան առասպելը իրար հետ չէր կարող խառնել Խորենացու պէս մի անձն:

Ե. Բայց չէին կարող երկուսն էլ իրար մօտ դրուած լինել, որ ասուէր թէ մէկը մնացել է միւսը կորել:

Զ. Եթէ այդ այդպէս լինէր Ասողիկի և Յովհան կաթողիկոսի պատմութեանց մէջ յիշատակութիւն կը գտնէինք այժմ մեզ մնացած գլխի մասին:

Է. Խորենացին ինքն իրան հակասած կը լինի, եթէ գրած լինէր 83 գլ. պատմածները: Որովհետև Կոստանդինը այստեղ դուրս է բերած իբրև մի պոռնիկի զաւակ, մինչդեռ նա Հռիփսիմեանց պատմութեան մէջ համարում է նրան Հռիփսիմէի թագաւորական ցեղից սերած:

Աւելի ծանրակշիռ է մեր կարծիքով այս դէպքում

Վիստոն եղբայրների առածը, ըստ որում՝ անկարելի է հաւատալ, որ Եւսեբիոսի պատմութեանը քաջ ծանօթ մի անձն հաւատար և երկրորդէր Կոստանդինի մասին պատմած առասպելները¹:

Ը, Բոլոր ձեռագրերի մէջ պատմութեան այդ գլուխը սխալներից աւելի զերծ է:

Ութ փաստերն էլ այնքան հիմնական են թուացել պ. յօ. գումարներին և են իսկապէս, որ նա Բ. 83 գլուխը յաւելած է համարում: Իսկ թէ ինչու է Կոստանդինի պատմութիւնը ներս մուծուել, կարծում է, որ յաջորդ 84 գլխի «... ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ՝ առ սուրբն Կոստանդիանոս» խօսքերն են պատճառել²:

Թէ ձեռագրերի մէջ աւելացրել են ժամանակի ընթացքում շարունակ նոր մասեր գրա համար նոյն իսկ մեր մատենագրութեան պատմութիւնից շատ օրինակներ ունենք: Մ. Խորենացու պատմութիւնը իբրեւ ամենահռչակաւորը աւելի շատ է ենթարկւել անկոչ փոփոխիչների քմահաճոյքին. եթէ նրա անուան կարող են կեղծ ճառեր և նամակներ վերագրուել, ինչու պէտքէ նոյնպիսի ինքնակոչութիւն չսպասել և պատմութեան մէջ:

Ինչպէս պ. Մալխասեանը անկեղծ շնորհակալութիւն է յայտնում պ. Կարիերին նրա արծարծած խնդրի մասին, ևս առաւել ինքն է շնորհակալութեան արժանի այնպէս հիմնաւոր կերպով վերականգնելով մեր արդէն տատանուել սկսող հաւատը գէպի մեր պատմահայրը:

Փ. Տ. Մ.:

¹ Ծան. Տես էջ 66 Ծան. 1.

² Արդեօք ուրիշ գէպքերի նման այստեղ էլ խառը չէ արեւմտեան եկեղեցու ջատագով անձանց խմբագրիչ գործունեութիւնը.